

חידה אחת על הר סיני

ככלל, יהיה נכון לתאר את הפילוסופיה של הדת כהגות שעברה משאלות על אלוהים לשאלות על המאמין בו. פילוסופים רבים עסקו באלוהים, כל אחד בדרכו – משפינוזה, שאמר שהכול אלוהים, ועד לפלס, שאמר שהוא אינו זקוק להיפותזה של קיומו. משהתייחס כל צד מלנסות להוכיח את צדקתו, שינתה הגות זו את מוקדה, וכך במאה העשרים – ואולי עוד מימי קאנט – מחליפה את השאלה על אלוהים, טיבו וקיומו שאלת מהותה של האמונה הדתית. ואכן, שאלת טיבה של האמונה באלוהים, וממילא שאלת האתיאיזם והחילונית, היא בלי ספק מן השאלות המציבות אתגר לכל פילוסופיה: למה מתכוון מי שרואה בעצמו מאמין באלוהים? למה מתכוון מי שדוחה את קיומו של האל? ליתר חידוד, כדאי להציב איש אמונה ואדם חילוני החולקים זה על זה: כיצד לתאר את הוויכוח ביניהם? האם ויכוח בנושא אמונה הוא כמו ויכוח בענייני מדע? בסוגיות פוליטיות? על פרשנות ספרותית?

הספרות הפילוסופית הציבה קשת רחבה של תשובות אפשריות. ראויה לציון מיוחד העמדה הרלטיביסטית, שלפיה אין אמת אחת, ולכל אחת מהקהילות – המאמינים והלא מאמינים – יש אמת משלה. ליבוכיץ בדרכו סבר שהוויכוח אינו עובדתי אלא נוגע לקבלה או לאי קבלה של עול מלכות שמים, ככזו היא עניין לרצון ולהכרעה ולא לתבונה. בפרק הקצר הזה אינני מתכוון להביע עמדה בדיון חשוב זה, אלא לנסות להסביר בעיה שכפי הנראה עמדות כאלה ואחרות הן תשובות אפשריות לה. ניתן גם להשתמש בהיגדים אלו כדי לבחון תשובות מסוימות. כדי להבהיר את הבעיה איעזר בניסוח חידה העולה מן ההיגדים שלהלן, שבעל השכל הישר לא ידחה אותם:

א. או שהאל התגלה לעם ישראל בהר סיני או שלא נכון שהאל התגלה לעם ישראל בהר סיני;

- ב. אם האל התגלה בהר סיני, הרי החילוני, לפחות זה הסבור שהאל לא התגלה בהר סיני, טועה;
- ג. אם האל לא התגלה בסיני, הרי המאמין שהאל התגלה טועה;
- ד. לא ייתכן שחיייה של אחת הקהילות – המאמינים או החילונים – בשקר יסודה.

ההיגד הרביעי אינו טענה. לשון אחר, את "לא ייתכן" אין להבין כטענה ודאית אלא כדרישה הנוגעת לפרשנות של כל אחת מן העמדות. כל עוד אנו מקבלים את א-ג בלבד אנו ממשיכים בוויכוחים הנצחיים, אולם כאשר אנו מקבלים גם את הדרישה הרביעית אנו מחליטים לנסות כיוון חדש. החידה שלנו נובעת מכך שאי אפשר לקבל הן את שלושת ההיגדים הן את הדרישה הרביעית. אם האל לא התגלה בהר סיני, הרי חייו של המאמין מבוססים על טעות. אם האל התגלה בהר סיני, הרי החילוני טועה וחיינו מבוססים על שקר. אחד מהם לבטח טועה, אך הדרישה הרביעית אינה מאפשרת זאת.¹

אין לך מי שעוסק בפילוסופיה של האמונה שלא יציע פתרון לדילמה ויצג מיד פסוק שנוסחו "יש כאן אי הבנה בסיסית, שכן...". הדבר רק מראה שמארכעה היגדים אלה עולה בעיה שפילוסופיות הדת והאמונה צריכות לתת עליה תשובה. לא מדובר בשאלה שולית. אני סבור שכל פילוסופיה של האמונה צריכה להסביר לנו כיצד אפשר להסתדר עם הסתירה – לפחות לכאורה – בין ארבעת ההיגדים. כמו כן, דומני שלא אטעה אם אומר שפילוסופיות רווחות כמו רלטיביזם ניסו לפתור את הבעיה שעולה מארבעת ההיגדים בלי לחשוף ולנסח במפורש את טיבה.

דרכי המילוט המקובלות מן הדילמה הן הכחשה או תיקון של היגד אחד או יותר. ואולם כל אחד מהיגדים אלה כשהוא לעצמו נראה היגד תמים והצבתם יחד היא שגורמת לנו לנסות ולכרסם בתוקפו של אחד מהם. להלן אציג לפי סדר ההיגדים דרכי מילוט אחדות מן החידה, אעיר על הבעייתיות הכרוכה בהן ואציין מדוע נראה לי שהפתרונות המיידיים הרווחים אינם מספקים, לכל הפחות בשלב הראשון של הדיון.

1 ברצוני להעיר כי הבחירה במעמד הר סיני מגבילה וגם מרחיבה את הדיון בענייני אמונה: מצד אחד קיים המאמין של הפילוסוף, המאמין באל ואינו מאמין במעמד הר סיני; מצד אחר הדיון כאן אינו מוגבל ליהודים, שכן הנוצרים והמוסלמים מאמינים גם הם במעמד הר סיני.

דרך אחת לברוח מן ההיגד הראשון היא לומר שלא ברור כלל מה פירוש "האל התגלה בסיני" – מהו ה"אל" ומה פירוש "התגלה"? הטאולוגיה הנרמזת בהיגד הראשון אינה ברורה, שכן אין מובן ברור לרכיבים של הפסוק.

אך האין פתרון זה קל מדי? הוא קל לא משום שיש לנו הגדרה של "אל" ושל "התגלות", אלא משום שגם למילים "חלב" ו"שולחן" אין הגדרה חד-משמעית. כמו כן, במקום לדבר על ההתגלות בהר סיני אפשר לדבר על נס קריעת ים סוף בלשון פשוטה: המצרים רדפו, משה התפלל, הים נקרע לשניים והיהודים חצו; כעבור זמן מה באו המצרים, הים נסגר עליהם והם טבעו... אם כך, אפשר לצרף את כל התיאור לכלל פסוק P, ולהחליף את ההיגד הראשון ב-"P אמיתי או שלא נכון ש-P אמיתי".

דרך אחרת לברוח מן ההיגד הראשון היא לטעון שכל אמת תלויה בנקודת המבט. זה כמובן רלטיביזם, האופנתי כל כך בימינו, אף שהוא בעייתי: אפשר לשאול למשל, ועם הקורא הסליחה על הפשטות של הדוגמה, אם הטענה שרבים אוכלים פלאפל בישראל תלויה בנקודת המבט. אפשר כמובן לומר שהיחסיות של הטענה טמונה במילה "הרבה", אולם פירוש הדבר הוא בעצם שהטענה עמומה או רב-משמעית – ולא שהיא תלויה בנקודת המבט. תמיד אפשר לבחור פסוק כמו "יש לפחות אדם אחד שאכל פלאפל בישראל", ואם כולנו מודים שפסוק זה אינו תלוי בנקודת המבט, מדוע ההתגלות בהר סיני או נס קריעת ים סוף יהיו תלויים בנקודת המבט?

אפשר לטעון שהמשמעות של הביטוי "האל התגלה בסיני" קרובה מאוד למשמעות של הביטוי "אני מקבל עלי עול תורה ומצוות". לפי טענה זו, יש שמקבלים עליהם עול תורה ומצוות ויש שאינם מקבלים; להאמין במעמד הר סיני פירושו לחיות בצורה מסוימת, ומכיוון שיש כמה דרכים לחיות את החיים, אין כאן מקום לטעות. אורחות חיים אינם סותרים זה את זה ממש כשם שתפוח אינו סותר אגס. אני מודה שיש קסם מסוים בתשובה זו, אך גם בה טמון קושי. דומני שברור לעין שהביטוי "האל התגלה בסיני" אומר משהו. תולדות הפילוסופיה במאה העשרים מלמדות שכל ניסיון לרדוקציה של ביטויים מסוימים למשמעות אופרטיבית או חושית שלהם נידון לכישלון. המילים אומרות יותר. נוסף על כך, נצטרך לפרש באופן זה סיפורים מכווננים כהפיכת היאור לדם וכקריעת ים סוף. אך בדוחק אפשר לומר שמשמעותו של כל סיפור כזה היא שאנחנו חיים באופן מסוים. האם נקפוץ מכאן לטענה שהקבלה של כל מה שכתוב במקרא היא דרך ארוכה לומר "אני מקבל עלי עול תורה ומצוות"? אולי נרחיב זאת אל המשנה והמדרש? כמו כן, מתפיסה

זו משתמע שאין כל מתח וסתירה בין החיים החילוניים לחיים הדתיים, ממש כשם שאין מתח בין תפוח לאגס.

אנו מגיעים כאן מכיוון אחר לבעייתיות שברלטיביזם ובעמדות אחרות בדבר האמונה הדתית המחפשות פשרה בכל מחיר. על תיאור האמונה להביא בחשבון את המתח שבין החילוניות לחיים הדתיים (אולי זה הדבר שגורם לנו לערער על הדרישה הרביעית). חשוב גם להזכיר כי רבים סבורים שעלינו לבחור בין שתי דרכים אלו לחיות את חיננו. את הבחירה הזאת מזמנות לנו הקהילה, המדינה, החברה – הקבוצה שאנו חלק ממנה. הרלטיביזם לגווניו מכשיר את מגוון צורות החיים בלי לתת ביטוי לממד הבחירה הכרוך בכל אחת מהן.

נקודה זו דורשת להוסיף היגד חמישי לארבעת ההיגדים שהבאתי לעיל: ה. תיאור האמונה והחילון צריך לשמר את הכבוד למאמין ולחילוני, אך לא במחיר ביטול המתח ביניהם.

הרלטיביזם אינו עומד בדרישה זו, ואולי לא רק הרלטיביזם. הוספת דרישה זו מסבירה את הקושי – אם לא את האי אפשרות – של גיבוש פילוסופיה לכידה ומניחה את הדעת מכל בחינה של האמונה ושל החילוניות. דרך רביעית לחמוק מן ההיגד הראשון היא לטעון שהמאמין והחילוני משתמשים בביטוי "האל התגלה בסיני" בשתי משמעויות שונות. כלומר, הדברים אמורים באי הבנה בין הצדדים ולא באי הסכמה.² למרות הקסם שבעמדה זו, אפשר להעיר שתי הערות. האחת: תפיסה זו בעייתית כמו הרלטיביזם, משום שהיא מקהה את המתח העצום הטמון בבחירה להיות או זה או זה. השנייה: קשה להבין כיצד ייתכנו משמעויות שונות לסיפור המקראי על יציאת מצרים. העובדה שאחד חוגג את הפסח ואחר לא והעובדה שאחד רואה את עצמו כמי שיצא ממצרים ואחר לא, אינן עושות את עצם העובדה ההיסטורית לרב־משמעית. אם יציאת מצרים לא התרחשה, הרי אין לנו מושג מה פירוש לזכור את יציאת מצרים, ומצבו של הדתי קשה; מנגד, אם האל התגלה בסיני, הרי מצבו של החילוני לא קל, וחזרנו לדילמה המרכזית שלנו.

נעבור להיגד השני. גם אם האל התגלה בסיני אפשר שהחילוני אינו טועה. ואכן, אפשר להגדיר חילוני כמי שאינו מקיים את המצוות, ולא כמי שאינו מאמין בהתגלות האל בסיני. אדם יכול להאמין שהאל התגלה בהר

2 ויטגנשטיין לא שרטט משנה סדורה של האמונה, אך אפשר למצוא בכתביו עדות לעמדה זו, ור' Wittgenstein, 'Lectures on Religious Beliefs', p. 54.

סיני ונתן תורה לעמו, ובכל זאת יסרב לקבל עליו עול מלכות שמים. אלא שסבורני שאדם כזה אינו בהכרח החילוני הטיפוסי. על פי רוב הללו אינם מתארים את עמדתם כסירוב לשמור מצוות ותו לא, היינו כסירוב לשמור מצוות בין שנתן אותן האל ובין שלא. רבים מהחילונים דוחים את הרעיון של ההתגלות האלוהית, ויש בהם שאינם רואים כל צורך בהנחה של קיום האל. כך, הם לא יטענו שאין הם מקבלים את הציווי, אלא שהאל מעולם לא ציווה את בני האדם מאומה. חילוני כזה שרוי בטעות אם האל בורא העולם התגלה לעם ישראל ונתן לו תורה.

אולי אפשר להגדיר את מה שקורה כאן באמצעות סיוג החידה. אינני מכיר חילוני שמאמין שהאל התגלה בסיני, ורוב החילונים משוכנעים כל כך בחוסר ההיגיון של טענה זו עד שאינם טורחים כלל לנסות ולהוכיח את חוסר סבירותה. דיוויד יום הוא יוצא דופן מבחינה זו. הוא הציע את הטיעון הנפלא שלהלן: בדרך כלל אנו מקבלים את העדויות שאחרים מוסרים לנו; מנגד, אנו מכירים את הטבע על הרגולריות שבו. נניח שצריך לבחור בין האי סבירות שבהתגלות האל בסיני (או בסיפורי מכות מצרים) לבין האפשרות שהעדות שהורינו מוסרים לנו אינה מדויקת. יום סבר שאין כל ספק שעדיף לבחור באפשרות השנייה.³ חילוני הנסמך על טיעון בנוסח יום או על טיעון אחר היה מוכן לקבל עליו את דבר האל אילו רק השתכנע שהאל אכן ציווה את עם ישראל. ההיגד השני נוגע לכל הפחות לחילוני מסוג זה.

ניסיונות לברוח מן ההיגד השלישי אפשר למצוא אצל דתיים המקטינים את חשיבותו של האירוע הזה בחיי האמונה. ליבוביץ תמיד הדגיש שמעמד הר סיני היה "כישלון טוטלי", שכן לא הביא לידי אמונה, אך דורות של יהודים שהאל לא התגלה אליהם מסרו את חייהם על קידוש השם.⁴ יתר על כן, אין שום עובדה שיכולה להביא לאמונה. לפי האמירה של ויטגנשטיין, האל אינו מתגלה בעולם אלא מחוצה לו.⁵

ואולם דרך זו, אם נקרא אותה כפשוטה – לא תצלח, שכן גם אם שום עובדה אינה מביאה לידי אמונה, נראה שהמאמין היהודי מחויב לכמה עובדות. עם ישראל יצא ממצרים, נעשה לו נס, ואחרי שלושה חודשים הוא

3 David Hume, 'Of Miracles', part 1

4 השאלה אם עמדתו של ליבוביץ לכידה נדונה רבות, ונראה שאין מה להוסיף על הדברים שנאמרו. הקורא מוזמן להרהר בטענה שעצם הטענה של ליבוביץ שההתגלות בהר סיני לא הביאה לאמונה מניחה את ההתגלות בהר סיני.

5 ויטגנשטיין, מאמר לוגי-פילוסופי, 6.432.

עמד אל מול הר סיני, התקדש במצוות משה שלושה ימים, וכעבור אותם ימים שמע או ראה קול וגו'. אם כל זה הוא סיפור בלבד, הרי המאמין טועה.⁶ ובכלל, האם ראית מאמין שסבור שאברהם אבינו, משה רבנו ור' עקיבא הם דמויות פיקטיביות, וכל מה שחשוב הוא קבלת תרי"ג המצוות, ולא עובדה קונטינגנטית זו או אחרת? ואכן, אין לך הוגה במחשבת ישראל שלא נסמך על מסורת הר סיני ועל המילים "אתם ראיתם כי מן השמים דיברתי עמכם".

נעבור כעת להיגד הרביעי. כאן ניצב החילוני שמכריז בראש חוצות שהאל לא התגלה בסיני והמאמין טועה, ומנגד ניצב המאמין שמכריז שהחילוני טועה. הבוחנים היגד זה לא ינסו להתחמק אלא יכריזו שהוא שקרי.

אף על פי כן, אפשר להציע עמדה מעניינת יותר: כאשר אנו מתארים את בני האדם ואת אמונותיהם איננו יכולים לומר שהם סתם טועים בעניין חשוב כל כך. הרי חילוני המהרהר באדם דתי שמקובל עליו כאדם אוהב אמת והגון לא יאמר שחיינו בטעות; ומאמין המתבונן באדם חילוני שהוא חש הערכה כלפיו לא יאמר שחיינו בטעות. דומני שמי שרוחש כבוד לקבוצה שמולו יתקשה לומר שהיא סתם טועה. ישראלים רבים יעמדו בניסיון שאני מציב להם ויטיחו בפני: "הוא סתם טועה, עזוב אותך!" (אשריהם ישראל שאהבת האמת שבלבם לא תיתן לשיקולי נימוס לבלבל אותם). בהקשר זה אפשר להוסיף את הטיעון הקצר שלהלן (בהשראת ויטגנשטיין כפי שאני מבין אותו):

אדם טועה שואף לתקן את עמדותיו בעקבות ידיעות חדשות.

אבל הדתי אינו משנה את עמדותיו בעקבות עדויות חדשות.

מכאן נובע שהדתי אינו טועה.

גם החילוני שאינו מאמין שהיתה התגלות אינו משנה את עמדותיו על התנ"ך בעקבות תצפיות חדשות, עדויות, סיפורים על נסים וקיומה של שרשרת של מסירה שראשיתה במשה ובעם ישראל והיא מגיעה עד אליו. ולכן גם החילוני אינו טועה.

לא נעלם ממני שאפשר להדוף את הטיעון האחרון. הדתי אינו משנה את עמדותיו משום שהוא עקשן – כדברי שפינוזה, האמונה שלו "הזקינה בתוכו", והוא אינו מוכן לביקורת עצמית. אני טוען שהדתי אינו טועה, משום שאם עלי לבחור בין תיאורו כעקשן לבין תיאורו כאוהב אמת, תמיד אעדיף

6 זכיתי לשוחח על כך עם ליבוביץ. דבריו היו: "לא מפני שהאל התגלה בסיני אני מקבל עלי את המצוות, אלא מפני שאני מקבל את המצוות אני מאמין שהאל התגלה בסיני." אחר כך הוסיף ואמר: "אני לא יודע מה היה שם."

את התיאור השני. זו אינה גחמה או ביטוי של אהבת הבריות; אני נוקט עמדה זו משום שאין לפרש אדם בלי להניח שהוא ניחן במידה מסוימת של לכידות (בפילוסופיית הלשון המודרנית קרא דונלד דיווידסון לעיקרון זה עקרון החסד – Principle of Charity⁷). הוא הדבר אשר לחילוני. כאשר הוא אינו מתרשם מהוכחות לקיום האל או מטענות בדבר קדושתו של התנ"ך (כגון אותות שיש מי שמוצא במקרא באמצעות דילוגים החושפים כל מיני דברים מפתיעים), הוא מבטא באופן מסוים את עמדתו, ולא מביע עמדה אירציונלית.

כמובן, יש מי שיטען שהפרדוקס קיים, אבל מנקודת מבט אמונית אין הוא חשוב ומעניין כל כך, שכן כל רעיון האמונה הוא פרדוקסלי. כאן אפשר להזכיר את הטענה שמי שמאמין ומתפלל עושה זאת לא משום שהוא מבין אלא דווקא משום שזה אבסורדי. אך בהקשר שלנו טענה זו אינה רלוונטית, והיא אינה יותר מנאום שמלווה את השיח על אלוהים ואמונה מקדמת דנא. לא אדון בה.

אומר משהו על המונח "חידה" המשמש בפרק זה. בדרך כלל, במונח זה או במונח פרדוקס אנו מציינים אוסף טענות שמובילות לסתירה, ואין אנו יודעים להצביע על טענה מן הטענות שהיא בעייתית (שאם לא כן היתה הסתירה הוכחה בדרך השלילה של אחת ההנחות). משהו מעין זה מתקיים כאן, אולם אינני מתחייב שאחד ההיגדים שקרי. אינני פוסל על הסף את האפשרות שהמוצא מן החידה שנוסחה כאן יהיה ניסוח מחדש של האלמנט המטריד בה בנוסח שיאפשר מוצא ממנה. ניסיתי לנסח בהיגדים דבר מה שטורד את מנוחתי, ואפשר שלא דייקתי בניסוח הבעייתיות שבו. נראה לי שצריך להיות פתרון פשוט לחידה זו: פרט חשוב שהתעלמתי ממנו בתיאור שלעיל, ואולי אפשר להיעזר בתיאור כדי לחשוף אותו.

למרות הערה זו, אני מקווה שהדברים שנאמרו לא יעוררו מחשבות בנושאי אמונה שאינן רלוונטיות למה שנטען כאן (משום מה נראה לי שאזהרה זו לא תועיל כלל). סוגיות מעניינות כמו ההבחנה בין ערכים למדע או ההבחנה בין דברים שבלב לדברים שבשכל, ולחלופין הכרזות סתמיות כגון שמי שמאמין בגלל מעמד הר סיני הוא עובד עבודה זרה (אינני בודה זאת מלכיי!) אינן פוטרות אותנו מהתמודדות עם ארבעת ההיגדים שלעיל. בעצם, אני סבור שהטענות המקובלות בסוג הדיון הזה מחזקות היגדים אחרים. כפי שראינו,

7 Davidson, 'Radical Interpretation'. גם אצל קוויין (Quine) יש ביטוי לעמדה זו, אך אצל דיווידסון היא עיקרון שתופס מקום מרכזי יותר.

הרלטיביסט אומר ששני הצדדים צודקים ואף אחד מהם אינו טועה. הוא נותן לכבוד הבסיסי שהוא חש כלפי הדתי והמאמין לפגוע בתוקפה של האמת האובייקטיבית. גם מי שמבחין בין מדע לערכים או טוען שמדובר בעניינים שבלב ולא בעניינים שבשכל טוען שלא מדובר כאן בשאלות אובייקטיביות, וכך הוא יכול להחזיק בהיגד הרביעי; אלא שאז אין הוא קורא ברצינות את ההיגד הראשון ואת המחויבות של הדתי לעובדות.

אולי אפשר לסכם את הדיון שלעיל כדלקמן: אנו רוחשים כבוד לאדם ולאמת האובייקטיבית. הכבוד לאמת האובייקטיבית דורש מאתנו לאמץ את א', ב' וג', ואילו הכבוד לאדם דורש שנאמץ את ד'. ההגדרה של היחס בין המאמין לחילוני שהבאנו לעיל בעייתית על פי מה שנטען כאן, משום ששתי המוטיבציות האלה מעומתות זו עם זו. אולם לנו, המקבלים עלינו את הציווי "האמת והשלום אהבו", קשה לוותר על אחת הדרישות. ואכן, אנו חשים ששלום המבוסס על האמת ולא על הדחקתה הוא שלם יותר.

אפשר להאיר עניינים אלו מהיבטים אחרים. אנחנו צריכים לשוב ולקרוא כל אחד מההיגדים ולראות מה לא מדויק בהם. בסיבוב הראשון ניסיתי להראות מדוע ניסיונות ההתחמקות לא ממש מספקים, ומנגד אין לי ספק כי משהו בניסיונות ההתחמקות האלה צריך להיות בר תוקף. אך אני חושב שדי בזה כדי להציג כאן את שאלתי. נראה שארבעת ההיגדים מתיישבים עם השכל הישר. הקושי לשלבם במסגרת אחת הוא בעיני בעיה אמיתית.